

“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA ZULQOFIYATAYN VA ZULQAVOFE’ SAN’ATLARINING O’RNI

Zulfizar Babanazarova

Filolog, ToshDO‘TAU O‘zbek adabiyoti magistri

0009-0007-6805-9702

zulfizarbabanazarova1@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22761700>

Qabul qilindi: 6-sentabr 2026-yil • Ma’qullandi: 13-sentabr 2026-yil • Nashr qilindi: 14-sentabr 2026-yil

“She’riy san’atlar, avvalo, qadimiy va bezavol she’riyatimizning yuksak badiiyatidan, ijodkorlarimizning beqiyos san’atkorlik dahosidan dalolat beradi. Shoirларimiz ...o‘z asarlarining faqat g‘oyaviy jihatdan emas, ayni vaqtda, badiiyat nuqtayi nazaridan va shakliy jihatdan ham barkamol bo‘lishiga alohida diqqat qilib, xilma-xil she’riy san’atlardan barakali foydalanib, nafis va serjilo obidalar yozib qoldirganlar”.¹

“Hayrat ul-abror” dostonida qo‘llangan yana bir qofiya san’ati zulqofiyatayndir. Zulqofiyatayn istilohi “qo‘sh qofiya” degan ma’noni bildirib, misrada bir emas ikkita so‘z qofiya bo‘lib keladi.

Shavqida **ko‘ksumni shikof** ayladim,
Jildig‘a **ko‘nglumni g‘ilof** ayladim.

Bu baytni ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak, Navoiy unda ikkita so‘zni qofiyadosh qilib keltirgan : *ko‘ksumni-ko‘nglumni, shikof-g‘ilof* va natijada zulqofiyatayn san’ati yuzaga kelgan.

Zulqofiyatayn san’ati ikki turli bo‘ladi. Birinchisi, **mutakarrin qofiya**- misradagi har ikkila qofiya bo‘lib kelayotgan so‘z ketma-ket keladi.

Masjidi qandili **sipehri asir**
Shu‘la bu qandil aro **mehri munir**

baytida *sipehri-mehri, asir-munir* so‘zlari o‘zaro qofiyadosh bo‘lib kelgani holda *sipehri asir* hamda *mehri munir* so‘zlari ketma-ket joylashgan.

Borcha jahon ahlig‘a **zoti nihon**,
Mazhari asmou **sifoti jahon**.

Bu baytda ham *zoti nihon* va *sifoti jahon* birikmalari zulqofiyataynni ifodalaydi.

Mutakarrin qofiya faqat misralarning oxirida emas, balki misra o‘rtasida ham kelishi mumkin:

To‘rt sadaf **gavharining durji** ul,
Yetti falak **axtarining burji** ul.

Keltirilgan baytda *gavharining durji* qofiyalari va *axtarining burji* qofiyalari ketma-ket joylashgan. Har ikkala misrada ham qofiya bo‘lib kelayotgan so‘zlardan keyin *ul-ul* radifi kelgan va qofiya bo‘lib kelayotgan so‘zlardan oldin ham *To‘rt sadaf* va *Yetti falak* so‘zlari kelgan. Demak, bu yerda zulqofiyatayn misralarning o‘rtasida joylashgan.

Zulqofiyataynning ikkinchi turida qofiyadosh ikki so‘z misralarda yonma-yon emas, balki ikki o‘rinda keladi, ular **mahjub qofiya** deyiladi.

Doirani juz bu sifat **tuzmayin**,

¹ Hojiahmedov A. Badiiy san’atlar va mumtoz qofiya. – T.1998.

Silsilani bir-biridin uzmayin

baytida *doirani-silsilani* qofiyalari zulqofiyatayndagi qo'sh qofiyaning birinchisi bo'lib, ular misralarning boshida kelgan. Ikkinchi qofiya *tuzmayin-uzmayin* so'zlari esa misralarning oxirida joylashgan. Bundan ko'rishimiz mumkinki, ushbu baytda mahjub qofiya qo'llanilgan. Zulqofiyataynning mahjub turini mukammalroq tushuntirish maqsadida yana bir baytni ko'rib chiqamiz.

Bir-birig'a bo'yla tuzub **marhala,**

Silsilag'a bog'lanibon **silsila.**

Bu baytdagi *bir-birig'a-silsilag'a* so'zlari misralar boshida qofiyadosh bo'lib kelayotgan bo'lsa, *marhala-silsila* so'zlari misralar oxiridagi qofiyani tashkil etgan. Ko'rib turganimizdek, baytda mahjubi zulqofiyatayn yuzaga kelgan.

Qofiya san'atlaridan yana biri zulqavofiy deb nomlanadi. Zulqavofiy san'atida qofiya bo'lib kelayotgan so'zlarning soni ikkitadan ortiq bo'lishi talab etiladi. Agar ikkita qofiya qo'llansa, zulqofiyatayn bo'lishini ko'rib o'tgan edik. Demak, zulqavofiyda uchta va undan ortiq so'zlar qofiya bo'lib kelishi kerak.

Shahr aro po'ya **urdi ko'y bako'y,**

Telba yanglig' **yugurdi so'y baso'y.**

Bu baytda *urdi-yugurdi, ko'y-so'y, bako'y-baso'y* so'zlari qofiya bo'lib kelgan. Qofiya ikkitadan ortiq bo'lganligi uchun zulqavofiydir.

Shayx Ahmad Taroziy "Funun ul-balog'a" asarida zulqofiyatayn san'atini zulqavofiy san'atining ichida ekanligini aytib o'tadi. Aslida ham ikkala san'at o'rtasida u qadar katta farq ko'zga tashlanmaydi. Ammo qofiya san'atlari shaklga asoslanganligi uchun ham qofiya bo'lib kelayotgan so'zlarning soni katta ahamiyat kasb etadi. Shuni hisobga oladigan bo'lsak zulqavofiy san'ati zulqofiyatayndan kengroq. Zulqavofiyning ichida zulqofiyatayn mavjud bo'lishi mumkin, lekin zulqofiyataynning ichida zulqavofiy bo'lishi mumkin emas. Shu jihatdan Taroziyning ushbu san'atlar xususidagi fikri asoslidir.

Zulqavofiy san'ati ham zulqofiyatayn kabi mutakarrin – ketma-ket yoki mahjub – turli o'rinlarda joylashgan bo'lishi mumkin.

Bo'ldi **risolat durining maxzani,**

Balki **nubuvvat gulining gulshani.**

Halqa bo'lub **javhari ulviy xirom,**

Xotam anga **nuqtayi sifliy maqom.**

Kishvar anga **nuru safo xittasi,**

Anshi etib **hamdu sano xutbasi.**

Ushbu baytlarda qofiya bo'lib kelayotgan har uchala so'z ketma-ket joylashgan bo'lib, mutakarrini zulqavofiy hosil bo'lgan. Quyidagi baytlarda esa bu holatning aksini ko'rishimiz mumkin. Ya'ni qofiya bo'lib kelayotgan so'zlar ketma-ket joylashmagan.

Ham uchurib zuhdu vara' **xirmanin,**

Ham sovurub sabru sukun **maskanin.**

Ham to'quz **aflokni chekting rafe',**

Ham kurai **xokni yoyding vase'.**

Keltirilgan baytlarda qofiya bo'lib kelayotgan so'zlar misralarning turli o'rinlarida joylashgan. Bu hodisa *mahjubi zulqavofiy* deb nomlanadi.

Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida qofiya san'atlaridan unumli foydalanganligi bilan bir qatorda qofiyadoshlikni hosil qilishda ham mazmun va shaklning uyg'un bo'lishiga katta e'tibor qaratgani sir emas. Shu o'rinda qofiyadoshlik yuzaga kelishi uchun qanday usullardan foydalanish mumkinligiga ham to'xtalib o'tsak. Qofiya hosil bo'lishi uchun misra oxiridagi yoki radifdan oldingi so'zlar qofiyadosh bo'lishi kerak. Qofiyadoshlik quyidagi turlarga bo'linadi:

1) o'zak + o'zak

Kimki g'animat uchun aylar **g'azo**

Man'i shahodat anga basdur **jazo.**

Borcha jahon ahlig'a **zoti nihon,**

Mazhari asμου **sifoti jahon.**

Birinchi misrada kelayotgan *g'azo-jazo* yoki ikkinchi misrada kelayotgan *zoti nihon-sifoti jahon* so'zlari o'zagida qofiyadoshlik yuzaga kelgan.

2) o'zak + qo'shimcha
 Amr bo'lub tavba desa chin **durur**
 Gar oni hifz etmasalar **sindurur**.
 Lillah esa yaxshiroq eldin **qiroq**,
 Haq chu bilur, bilmasa el yaxshiroq.

Ikkinchi usulda o'zak va qo'shimcha o'rtasida qofiyadoshlik shakllangan bo'lishi kerak, xuddi keltirilgan baytlardagi kabi: **durur-sindurur**, **qiroq-yaxshiroq**.

3) qo'shimcha + qo'shimcha
 Shod ani bil dahrda kim g'am **yemas**
 Dah rishi chun g'am yegali **arzimas**.
 Bir-birig'a bo'yla tuzub marhala,
 Silsilag'a bog'lanibon silsila.

Uchinchi usulda qofiyadoshlik har ikkala so'zning o'zagida emas, balki qo'shimchalarida bo'lishi kerak. Birinchi baytdagi **yemas-arzimas** qofiyalarida qo'shimchalar o'rtasida qofiyadoshlik mavjud. Ikkinchi baytda **bir-birig'a-silsilag'a** so'zlarida ham qo'shimchalar qofiyadosh bo'lib kelmoqda.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, qofiya san'atlari doston yoki she'riy asarlarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini ochishda va mazmun va shaklning uyg'unligida katta ahamiyat kasb etadi. Qofiyadoshlik turlaridan unumli foydalanish va qofiya san'atlarini qo'llash ijodkor asarining yanada ohangdor va ulug'vor bo'lishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. – T.:G'afur G'ulom nashriyoti, 2006.
2. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992.
3. Adabiyot nazariyasi. Ikki jildlik. 2-jild. – T., 1979.
4. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-2-жилдлар /Масъул муҳаррир Ш.Сиројиддинов. – Тошкент: Sharq НМИУ, 2016.
5. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2011.
6. Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatov. Navoiyshunoslik. – T.: “TAMADDUN”, 2018.
7. Hojiahmedov A. Badiiy san'atlar va mumtoz qofiya. – T.1998.